

Nikos Kazantzakis

Poročilo El Grecu

Odlomek iz potopisa

Prevod Lara Unuk

ROMANJE PO GRČIJI

Tri mesece je trajalo moje romanje po Grčiji. Gore, otoki, vasi, samostani, obale, in še zdaj, ko se po toliko letih tega spominjam, mi srce utripa srečno in nemirno; veliko veselje je v tem, da lahko popotuješ in si ogleduješ Grčijo, veselje in muka.

Potoval sem po Grčiji in malo po malem sem si ogledoval na lastne oči, se dotikal z lastnimi rokami tega, česar abstraktno premišljevanje ne more videti in se dotakniti: kako se moč združuje z očarljivostjo. Najbrž se nikdar, na nobenem kraju na svetu, nista tako organsko zlili ti sestavini popolnosti, Ares in Afrodita, kot v strogi in smejavi Grčiji. Nekateri kraji v njej so strogi in ponosni, drugi ženstveni in polni nežnosti, nekateri resni ter hkrati prijetni in sladko govoreči. Vse pa je navdal duh in jim dal – s templjem, z mitom, s herojem – dušo, ki ustreza vsakomur izmed njih. Zato vsakdo, kdor potuje po Grčiji in ima oči, da gleda, in razum, da misli, potuje od ene duhovne zmage do druge, v neprekinjeni čarobni celoti. Tukaj v Grčiji se prepričaš, da je duh nadaljevanje in cvet materije, mit pa preprost, zgoščen izraz najotipljivejše realnosti. Duh je leta stopal po grškem kamenju, in koderkoli hodiš, razločiš njegove božanske stopinje.

Nekateri kraji v Grčiji so dvojni in tudi občutja, ki jih izžarevajo, so dvojna. Surovost in nežnost stojita druga ob drugi, druga drugo dopolnjujeta in se združujeta kot moški in ženska. Takšen dvojni vir nežnosti in surovosti je

Šparta. Pred teboj se dviga nedostopni, strogi zakonodajalec Tajget, poln prepadov, pod njegovim vznožjem pa je kot zaljubljena ženska zleknjena plodna, vabeča ravnina. Na eni strani Tajget, grška gora Sinaj, kjer neusmiljeni bog Rodu narekuje najstrožje zapovedi: življenje je borba, svet je vojaški tabor, zmaga je tvoja edina dolžnost. Ne spi, ne lišpaj se, ne smej se, ne govori, tvoj cilj je en sam, borba; bori se! Na drugi strani pa, ob vznožju Tajgeta, Helena. Ko ravno besniš in zametuješ sladkosti zemlje, ti naenkrat, kot cvetoč limonovec, um zamegli Helenin dih.

Je mar ta špartanska ravnica tako nežna in čutna, dišijo tako opojno njeni oleandri, ali pa vso to čarobnost izžareva ljubljeno, ubežno Helenino telo? Gotovo Evrotas danes ne bi premogel svojega zapeljivega čara, če se ne bi kot pritok zlil z nesmrtnim Heleninim mitom. Kajti dobro vemo: kraji, morja, reke se spajajo z ljubljenimi velikimi imeni in se izlivajo, zdaj že nerazdružljivi, v naša srca. Stopaš po nizkih bregovih Evrotasa in čutiš, kako se tvoje roke, tvoji lasje, tvoja premišljevanja zapletajo v vonj domišljijske ženske, veliko resničnejše, veliko oprijemljivejše od ženske, ki jo imaš rad in se je dotikaš. Danes se svet utaplja v krvi, strasti besnijo v peklu sodobne anarhije, Helena pa ostaja nesmrtna, nedotakljiva v ozračju prelepih verzov, nepremična, pred njenimi očmi teče čas.

Zemlja je dišala, na cvetovih limonovca so visele kapljice rose in se spreminjale v soncu. Nenadoma je zapihlal lahen vetrc in po čelu me je oplazil cvet in me poškropil; spreletela me je zona, kot bi se me dotaknila nevidna roka, in vsa zemlja se mi je zazdela kot Helena, nasmejana in objokana hkrati, sveže umita. Privzdigovala je s cvetovi limonovca izvezeno tančico in z dlanjo na ustih, vedno znova devica, sledila moškemu, tistemu najmočnejšemu, in ko je dvignila nogo s snežno belim gležnjem, se je njeno oblo stopalo zableščalo v krvi.

Kaj bi bila ta Helena, če se je ne bi dotaknil Homerjev dih? Lepa ženska kot nešteto drugih, ki so hodile po zemlji in izginile. Ugrabili bi jo, kot še zdaj pogosto kradejo lepa dekleta v naših gorskih vaseh. In tudi če bi ta ugrabitev zanetila vojno, bi se vse to, in vojna in ženska in klanje, izgubilo, če ne bi Pesnik iztegnil roke, da jih reši. Pesniku dolguje Helena svojo rešitev; svojo nesmrtnost dolguje Homerju tudi ta mala struga Evrotasa. Ves špartanski zrak je prepojen s Heleninim nasmehom. In še to: Helena nam je prešla v kri, vsi moški so jo sprejeli kot obhajilo; vse ženske še vedno odsevajo njeno lepoto. Helena je postala ljubezenski krik, traja skozi stoletja in v vsakem moškem vzbuja hrepenenje po poljubu in po večnosti in spremeni v Heleno še tako nepomembno žensko, ki jo objamemo.

Poželenje si nadeva, hvala bodi tej špartanski kraljici, visoke plemiške nazive, in skrivnostna nostalgija po izgubljenem objemu umirja žival v nas. Jočemo, vpijemo, in Helena vrže čarobno zel v kozarec, iz katerega pijemo, in pozabimo na bolečino; v roki drži rožo in njen vonj odganja kače; dotakne se grdih otrok, in se polepšajo; jaše na kozlu z odrskega žrtvenika, zgane nogo z razvezanim sandalom in cel svet postane trta. Stari pesnik Stezihor je nekoč v

neki odi rekel nekaj grdega o njej; in pri priči je izgubil luč oči; nato je drhteč in skesan vzel v roke lutnjo, se na velikem praznovanju postavil pred Grke in zapel znamenito palinodijo:

Ni res, kar sem rekel o tebi, Helena!
In ti nisi stopila na hitre ladje
niti nisi nikdar prispela v trojansko palačo.

Zajokal je in visoko privzdignil roke; in kar naenkrat se je luč, namočena v solzah, spustila v vdolbine njegovih oči.

Naši predniki so praznovali agone lepote, »helenizije«.

Zares, ena sama palestra je zemlja, Helena pa nedosežni cilj, onkraj življenja, morda neobstoječ, morda privid. Posvečenim je bilo zaupano skrivno izročilo, po katerem se Ahajci v Troji niso borili za pravo Heleno; samo njena podoba se je nahajala v Troji. Prava Helena se je zatekla v Egipt, v božji hram, nedotaknjena od človeškega diha. Kdo ve, morda se tudi mi borimo, jočemo, ubijamo tukaj na zemlji samo za Helenino podobo. Po drugi strani pa, kdo ve, sence v Hadu so oživele, če so pile kri živih; mar ne bi mogla tudi Helenina senca nekoč oživeti, glede na to, koliko krvi je že spila, v toliko tisočih let? Se ne bo nekoč podoba združila z mesom, da bomo lahko nekega dne objeli pravo, toplo telo, pravo Heleno?

Tajget, Helena. Divji bojevnik in njegova žena. Ko sem med oleandri Evrotasa vdihoval vonj po Heleni, sem pozabil na čas, in postalo me je sram. Nekega jutra sem krenil in zakoračil na Tajget, da bi zadihal močatejši zrak.

Čarobnost gore, vonj po borovju, razbeljeno kamenje, sokoli, ki so lebdeli nad mojo glavo, in nepremagljiva samota so mi bodrili srce; dolge ure sem se vzpenjal in bil sem srečen. Proti poldnevu so se nakopičili črni oblaki, zaslišalo se je oglušujoče grmenje; vračal sem se po poti navzdol, preskakoval sem s kamna na kamen, čutil sem, da mi je za petami neurje, tekem sem, kosel sem se z njim, da me ne prehitijo. Toda nenadoma se je borovje streslo, svet je potemnel, obdale so me strele; dohitel me je vihar. Na obraz sem se vrgel na tla, da me ne bi spodneslo, zatisnil oči in čakal. Cela gora je drhtela, dva bora poleg mene sta se zlomila, zgrmela na tla. Vdihoval sem žveplo v zraku in naenkrat se je ulila ploha. Veter se je podel in debeli grozdi vode so se zlivali z neba. Materina dušica, šetraj, žajbelj, meta, po katerih je udarjal naliv, so usipali svoje dišave in vsa gora je puhtela.

Vstal sem in se napotil navzdol, užival sem v dežju, ki me je šibal po rokah, po obrazu, po laseh. Sestopajoči bog je z vso močjo padal na svojo ženo Zemljo; Zemlja je ječala, se krohotala, pokala in sprejemala moško vodovje. Kmalu se je nebo zjasnilo, to je bil spust ognjenih jezikov, zdaj ga je konec, je začela oznanjati kukavica, sonce je ravno zahajalo, in daleč spodaj sem na vrhu griča, nad Mistrasom, videl razvaline Villehardouinove frankovske utrdbe. Celo nebo je postalo zlato in zeleno.

Naslednji dan sem šel, romar, med cipresami in vrtovi v grške Pompeje, v Mistras. Ta sveti grič, kjer se je rodila nova Grčija, premore vse vidne in skrivne čare, ki lahko privabijo tudi najzahtevnejšo dušo. Limonovci, pomarančevci, ozke, vijugaste stezice, napol goli otroci se igrajo, ženske gredo k vodi, dekleta sedijo pod cvetočimi drevesi in vezejo. Spet je iz te zemlje pognalo življenje, bori se, da bi se ponovno razširilo po vsem hribu prednikov. To je prvi, zeleni, poseljeni pas Mistrasa. Ko nadaljuješ pot, se začne zaprašena reber brez drevja, stopaš čez ruševine hiš, prispeš do očarljivih, od sonca porjavelih bizantinskih cerkva, k Mariji Perivleptos, k Stolnici, k Svetima Teodorjema, h Kristusu Afentiku, k Mariji Pantanassi. To je drugi, s cerkvami okrašeni pas Mistrasa.

Bil sem žejen; vstopil sem v ženski samostan Pantanasse, da bi nune prosil za kozarec vode. Dvorišče se kar blešči, celice so pobeljene, kristalno čiste, ležišča pregrnjena z vezenimi pregrinjali. Nune me pritečejo pozdravit; nekatere daje revmatizem, druge so mlade, voščeno blede, kajti veliko delajo za preživetje, bedijo in molijo in nimajo, da bi jedle in se nasitile. V prostih urah se nagibajo nad svojim ročnim delom in vezejo tradicionalne vzorčke – cipresice, križe, cvetlične lonce z naglji in samostane; in majhne vrtnice z rdečo svilo. Žalost te obide, ko pred tabo s ponosom razgrinjajo to vezenje, kot bi ti kazale svojo balo, smehljajo se, ne govorijo, ampak ti veš, da ženina ni.

V medeno zeleni svetlobi večera je Pantanassa zažarela kot slonokoščena bizantinska šatuljica, izdelana potrpežljivo in z ljubeznijo, da bi hranila dehteči dih device Marije. Kakšna enotnost, pretehtanost in ljubkost, od temeljnega kamna do erotične zaobljenosti kupole! Vsa prikupna cerkev je živela in dihala, spokojna kot topel živ organizem. Vsi kamni, reliefi, podobe, nune so bili kot organske sestavine ženskega samostana, zdelo je, kot bi se nekega popoldneva vsi skupaj rodili iz istega ustvarjalnega krča.

Nikoli si ne bi mislil, da bom v bizantinskih podobah našel tolikšno sladkost, tako toplo človeško razumevanje. Do zdaj sem videl divje asketske like, ki so v rokah držali pergament z rdečimi črkami in vpili, naj sovražimo naravo, naj zbežimo v pustoto, naj umremo, da se rešimo. Zdaj pa te barve, mile postave, Kristus, ki vstopa v Jeruzalem na pohlevni živali, dober, nasmejan, za njim pa učenci z butarami in ljudstvo, ki jih gleda z zamaknjenim pogledom, kot oblak, ki gre mimo in se razprši... In zelenkasti, bronasti Angel, ki sem ga videl v Afentiku, fant od fare, s skodranimi lasmi, prevezanimi s širokim trakom, v silovitem razkoraku in z nepremičnim, čisto okroglim kolonom! Kot da je zaročenec, ki gre... Kam gre s tolikšnim veseljem in naglico?

Tisti hip je zvon začel tiho, milo klicati k bedenju ob Kristusovem grobu. Vstopil sem pod topli cerkveni svod; na sredi je bil vezeni prt, posut s cvetovi limonovca, na cvetovih limonovca pa je ležal mrlič, ki nenehno umira in nenehno vstaja; nekoč so mu rekli Adonis, zdaj Kristus. Okrog njega so klečale blede ženske v črnem, sklanjale so se nadenj in ga objokovale. Vsa cerkev

je dišala po vosku kot čebelnjak; in spomnil sem se tistih drugih svečenic, Čebel, v templju efeške Artemide; spomnil sem se Apolonovega templja v Delfih, zgrajenega iz voska in perja...

Nenadoma sta izbruhnili naricanje žensk in neznosna žalostinka; vedel sem, da bo človekova bolečina obudila boga, toda tukaj, v kraljestvu Helene, mojemu srcu sploh ni bilo do žalovanja; dvignil sem se, še je bil svetel dan, napotil sem se navzgor, po bregu z ruševinami gosposkih hiš, njihovimi porušenimi stolpiči, z znamenito Villehardouinovo utrdbo kot kamnito krono na vrhu hriba. Vhod v utrdbo je bil odprt, dvorišča zapuščena, povzpel sem se po trhlih stopnicah, prišel sem do strelskih lin; jate vran so splašene odletavale. Gledal sem plodno ravan spodaj in dim, ki se je dvigal od nizkih bajt; zaslišal sem, kako je zaškripal voz, pesem, polno strasti, ves zrak je zavzdihnil, napolnile so ga prikazni. Od mrtvih so vstali svetlolase frankovske gospodične in težko oboroženi konjeniki, ki so sem na Peloponez prišli osvajat, vzeli hčere Helenov, se cepili z grško krvjo, pozabili na domovino; osvajalci, bog daj zdravje našim ženskam, črnotaskam vranjih las z velikimi očmi, osvajalci so bili osvojeni.

Čez nekaj dni me je očaral neki drug kraj: prečkaš suho rečno korito, na katero mečejo senco platane, v katerem cvetijo konopljike, vzpenjaš se po strmeh hribu, dehtečem po šetraju in materini dušici, brez ene same vasi, brez ljudi, brez koz in ovac, opustelem. In naenkrat, na nekem zasuku hriba, pred tabo nepričakovano vstane znameniti Apolonov tempelj v Vassah, v srcu Peloponeza. Takoj ko ga uzreš, narejenega prav iz sivih kamnov s tega hriba, začutiš globoko ujemanje med krajem in templjem. Kakor del hriba, kamen njegovega kamna, se zdi tempelj, trdno zagozden med skalami, skala tudi sam, toda skala, ki jo je navdal duh. Tako izklesani in postavljeni izražajo ti tempeljski stebri bistvo gorske strogosti in pustote; zdi se ti kot glava tega kraja, sveto, s kamnitim zidom obdano mesto, v njem pa zaščiten bedi njegov um. In tukaj te starodavna umetnost, ki dovršeno nadaljuje in izraža ta kraj, ne preseneti; spretno, mirno te po človeški stezici, ne da bi se upehal, popelje na vrh. Kot bi dolga stoletja cela gora v svoji temačni masi hrepenela po tem, da se izrazi, in takoj ko je dobila Apolonov tempelj, ji je odleglo. Odleglo ji je, se pravi, dobila je pomen, svoj lastni pomen, in se vzradostila.

Ko sem hodil po grški zemlji, sem vsak dan bolje razumel, da se grška civilizacija ni vzela iz zraka, ni bila nadnaravni cvet, bila je drevo, ki je bilo zakoreninjeno globoko v zemlji, srkalo je blato in ga spreminjalo v cvetove. In več ko je posrkalo blata, bolj bogato je cvetelo. Slovita antična preprostost, uravnoteženost in spokojnost niso bile naravne, spontane vrline nekega preprostega, uravnovešenega rodu; to so bili težki podvigi, plen iz bolečih, nevarnih bojov. Zapletena in tragična je grška spokojnost, uravnovešenost divjih, nasprotujočih si sil, ki se jim je po napornem, dolgotrajnem spopadu uspelo pomiriti. Doseči to, o čemer govori neki bizantinski mistik, neprizadevanje, se pravi vrhunec prizadevanja.

To, kar daje grškim goram, vasem, prsti lahkost in jim odvzema snovnost, je svetloba; svetloba je v Italiji mehka, ženstvena, svetloba Jonije je zelo sladka, polna vzhodnjaških hrepenenj, v Egiptu gosta in čutna, v Grčiji je svetloba vsa iz duha. V tej svetlobi je človek lahko jasno videl, naredil red iz kaosa in ga spremenil v kozmos. In kozmos pomeni harmonijo.

Iz čuvajeve kolibe tik poleg se je prikazala starčica; v pesti je stiskala dve smokvi in grozd; bili so prvo, kar je dozorelo na tej visoki planoti, in hotela mi jih je pokloniti. Prijazna, suhcena, nasmejana starčica, ki je bila v mladosti gotovo zelo lepa.

»Kako vam je ime, botra?« jo pobaram.

»Marija.«

Ko pa je videla, kako sem prijel za svinčnik, da bi si zapisal njeno ime, je iztegnila posušeno roko in me ustavila.

»Marigica,« je rekla z mladostno spogledljivostjo, »Marigica.«

Kot bi hotela, ker se ji je obetalo, da bo njeno ime ovekovečeno v pisavi, rešiti svoje drugo, ljubkovalno ime, ki bo v spominu obudilo sladke trenutke njenega življenja.

»Marigica,« je ponovila, kot bi se bala, da je nisem slišal.

Razveselil sem se, ko sem videl, da je tudi v najbolj zdelanem telesu zakoreninjena ženstvenost.

»Kaj pa je to tu?« sem jo vprašal.

»Kaj, a ne vidiš? Kamni.«

»In zakaj jih hodijo gledat s konca sveta?«

Starka je malo zastala; znižala je glas.

»Si tujec?« me je vprašala.

»Ne, Grk.«

Starka se je opogumila in skomignila z rameni: »Butasti tujci!« je vzkliknila in bruhnila v smeh.

Že večkrat sem videl starke, ki čuvajo antične templje ali znane cerkve s čudodelnimi ikonami, kako se nejeverno smejejo svetnikom ali starodavnim marmornim božanstvom, ki jih čuvajo. Jasno, občujejo z njimi vsak dan, postali so jim domači.

Stara Marigica je zadovoljno gledala, kako zobam kiselkasto grozdje, ki mi ga je dala.

»Kaj si pa misliš,« sem jo vprašal, da bi ji ponagajal, »o politiki?«

»Eh, fant moj,« mi je odgovorila presenetljivo ponosno, »eh, poba, tukaj sva zelo visoko, daleč od sveta, ni slišati njegovega bučanja.«

»Sva,« torej »tempelj in jaz,« in »daleč« je dejala s ponosnim tonom, ki je pomenil »nad njim.« Všeč mi je bilo. Še bolj kot tempelj mi je srce nasitil ta starkin stavek.

Krožil sem pod stebri, predvčerajšnjim je deževalo in bistra voda je še vedno vklepala polomljeni marmor v luže. Sklonil sem se in opazoval, kako preko vodne gladine kot prikazni drsijo beli, kopasti oblaki. Prebral sem, da

na Daljnem vzhodu včasih, podobno, v luži, čez katero drsijo oblaki, častijo božanstvo.

Ko sem se spuščal v ravnino, sem videl na kamenju klečati starca, ki se je sklanjal nad strugo in gledal, kako teče voda, njegov obraz pa je oblivala neizrekljiva ekstaza; lahko bi rekli, da so nos, usta, lica izginili in ni ostalo nič razen dvoje oči, ki so gledale, kako se voda pretaka med kamni. Približal sem se mu:

»Kaj gledaš, starec?« sem ga vprašal.

On pa mi je odgovoril, ne da bi dvignil glavo ali odvrnil oči od vode:

»Svoje življenje, fant moj, svoje življenje, kako beži...«

V Grčiji je vse, gore, reke, morja, doline, »počlovečeno« in človeka nago-varja v skorajda človeškem jeziku. Ne tiščijo ga k tlom, ne vladajo mu; postanejo njegovi prijatelji in tovariši. Zamolkli, neprečiščeni krik Vzhoda prečka Grčijo in se očisti, počloveči, postane Logos. Grčija je filter, ki z velikimi napori prečiščuje žival v človeka, vzhodno suženjstvo v svobodo in barbarsko opijanjenost v trezno premišljevanje. Nadeti osebnost brezosebnemu, mero nezmernosti, uravnotežiti nasprotujoče si slepe sile, takšno je poslanstvo mnogokrat preizkušanih kopnega in morja, ki jima pravimo Grčija.

Resnično veselje je v tem, velik zaklad, da se lahko potepaš po Grčiji. Grška zemlja je tako prepojena s solzami, potom in krvjo, grške gore so videle toliko človeškega truda, da te obide srh, ko pomisliš, kako se je v teh gorah in na teh obalah odigrala usoda bele rase. Odigrala se je usoda človeka. Gotovo se je na eni od teh obal, očarljivi in igrivi, dogodil čudež preobrazbe živali v človeka. Na takšni grški obali je najbrž nekega dne pristala Vzhodnjakinja Astarta, z množico seskov kot svinja, Grki pa so prestregli barbarskega, grobo stesanega malika, ga očistili živalskega, mu pustili samo dve človeški dojki in mu dali plemenito človeško telo. Grki so z Vzhoda dobili prvinski instinkt, orgiastično pijanost, zverinski krik, Astarto; in preobrazili so instinkt v ljubezen, ugriz v poljub, orgijo v religiozno čaščenje in krik v ljubezensko besedo.

Astarta je postala Afrodita.

Ne samo zemljepisna lega, tudi duhovni položaj Grčije je poln skrivnostnega poslanstva in odgovornosti; dva neustavljiva tokova se spopadata na njenem kopnem in na morju, in prav zato je bila Grčija vedno zemljepisni in duhovni prostor, ki se nenehno vrti okoli lastne osi. Ta usodna lega je bistveno vplivala na usodo Grčije in sveta.

Gledal sem, vohal sem, dotikal sem se Grčije, ko sem pešal, sam samcat, z oljčno palico v roki, s culo na rami. In bolj ko je vame vstopala Grčija, globlje sem občutil, da je skrivno bistvo grškega kopnega in morja glasba. Vsak hip se grška pokrajina, čeprav ostaja ista, narahlo spreminja, njena lepota valovi, se prenavlja. Premore globoko enotnost in hkrati neprestano prera-jajočo se raznovrstnost. Mar ne vlada isti ritem tudi arhaični umenosti, ki se je porodila ob gledanju, ljubljenju, razumevanju in izražanju sveta, vide-nega okrog sebe? Poglejte kakšno grško umetnino velike klasične dobe; ni

nepremična, prežema jo komaj opazen drget življenja, trepeta kot peruti sokola, ko se ustavi vrh vetra in se nam zdi nepremičen. Tako tudi antični kip živi, se komaj opazno premika; nadaljuje izročilo, pripravlja prihodnji potek umetnosti, uravnoveša, v enem samem nesmrtnem trenutku, trojni tek časa.

Grki so vsak kraj posvetili s svojim trdom, podredili so ga visoki ideji, in ta ideja zdaj predstavlja njegovo bistvo; z lepoto in ukročeno strastjo so spremenili njegovo naravno v nadnaravno; odstranili so rastje, zemljo, kamne in so našli, globoko zakopano, vlažno, njegovo dušo. In tej duši so dali telo, včasih čaroben tempelj, včasih mit in včasih veselega lokalnega boga.

Dolge ure sem gledal sveti kraj Olimpije. Plemenitost, mirna zbranost, nasmejana gostoljubna dolina sredi nizkih, skladnih hribov, zaščiten pred divjim severnikom, pred žgočim južnikom, odprta samo na zahod proti morju, od koder z odprtega morja vпада vlažni veter in piha ob toku Alfeja navzgor. V Grčiji ni drugega kraja, ki bi tako milo in potrpežljivo vzpodbujal k miru in spravi. Z nezmotljivim očesom so ga stari izbrali, da bi se tukaj vsaka štiri leta pobratena zbirala vsa grška plemena, in ko so ga izbrali, so ga napolnili s pomenom in stopnjevali njegovo spokojnost in njegov pomirljivi vpliv.

Zavist, sovraštvo, rodovni boji so trgali Grčijo, demokracije, aristokracije, tiranije so uničevale druga drugo, zaprte soteske, izolirani otoki, odmaknjene obale, male neodvisne države so ustvarili večglavi, enotni, medsebojno sovražni organizem, strasti so plamtele v vseh prsih. In nenadoma so, vsaka štiri leta, poleti, iz te svete doline krenili ovenčani sli, *spondofori*, tekli so do robov helenskega sveta, naznanjali so *božji mir*, premirje za čas iger, in vabili prijatelje in sovražnike na tekmovanje v Olimpijo. S celega Peloponeza in iz Osrednje Grčije, iz Makedonije, Tesalije, Epira in Trakije, z obal Črnega morja, iz Male Azije, Egipta, Kirene, iz Velike Grčije in s Sicilije so atleti in romarji hoteli v sveto zibelko vsegrških iger. Sem niso imeli vstopa ne sužnji, ne morilci, ne barbari, ne ženske. Samo svobodni Grki.

Noben drug narod ni tako dobro doumel skrite in vidne vrednosti igre. Kadar v vsakodnevem boju življenju uspe premagati sovražnike okrog sebe – naravne sile in zveri, lakoto, žejo, bolezen – se včasih zgodi, da mu ostane nekaj presežne moči. To moč skuša zapraviti z igro. Kultura se začne v trenutku, ko se začne igra. Dokler se življenje bori za obstanek, se brani pred sovražniki, se skuša obdržati na zemeljski površini, se kultura ne bo rodila. Rodi se v hipu, ko življenje zadovolji svoje osnovne potrebe in lahko užije nekaj predaha.

Kako naj izrabi ta predah, kako naj ga razdeli po različnih družbenih razredih, kako naj ga podaljša in oplemeniti, kolikor more? Po odgovoru, ki ga na ta vprašanja dajeta vsak narod in vsaka doba, sodimo o vrednosti in bistvu njune kulture.

Hodim ven in noter med ruševinami Zevsovega templja, ponovno si z zadovoljstvom ogledujem fosilne kamne tam, kjer so bili zgrajeni templji.

Kristjani so jih razbili, potresi porušili, dež in poplavljanje Alfeja sta sprala njihovo čudovito večbarvnost. Kipe so zažgali, predelali so jih v apno, redki so se nam ohranili, toda še vedno jim uspeva, da nam razvedrijo um. Utrgam vejico ali dve mete, ki je zrastle v vdolbini, kjer naj bi baje stal Fidihev kip iz zlata in slonove kosti, in moje prste napolni njun starodavni vonj.

Tukaj, na tem mističnem kraju, so se prej kot ljudje borili bogovi. Zevs se je boril s svojim očetom Kronosom, da bi mu vzel oblast; bog svetlobe Apolon je premagal Hermesa v teku in Aresa v rokoborbi. Razum je premagal čas, luč je premagala temačne sile prevare in nasilja. Kasneje, po bogovih, so tukaj tekmovali heroji; Pelops iz Azije je premagal krvoločnega barbara Ojnomaja in mu vzel hčer, krotilko konj Hipodamejo. Napredna, mirna, očarljiva jonska kultura je premagala tukajšnje neotesane prebivalce, ukrotila je konje, učvrstila človekovo moč. In neki drug junak, Herakles, je potem, ko je očistil Avgijev hlev, prišel sem in opravil velike daritve novemu bogu, Zevsu. Iz pepela, ki je ostal po zažgani klavni daritvi, je privzdignil oltar in razglasil prvo olimpijsko tekmovanje. Z vedno novim pepelom daritev se je sveti oltar dvigal vse više in Olimpija je počasi postajala velika delavnica, kjer so grška plemena kovala svoja bronasta telesa.

Ne samo zato, da bi ta telesa naredili lepa. Grki se niso nikoli ukvarjali z umetnostjo zaradi umetnosti; namen lepote je bil, da služi življenju. Telesa pa so stari hoteli imeti lepa in močna, da so lahko sprejemala uravnovešen in čil um. Tudi zato, da so lahko – kar je bil višji cilj – branili mesto.

Telovadba je bila za Grke neobhodna priprava državljana na družbeno življenje. Popolni državljan je bil tisti, ki je, potem ko je šel skozi gimnazije in palestre, lahko izpopolnil svoje telo, ga napravil čvrsto in skladno, se pravi lepo, in ga imel pripravljeno, da brani Rod. Pogledaš kip iz klasične dobe in takoj veš, ali je moški, ki ga predstavlja, svoboden ali suženj; to izdaja njegovo telo. Lepo atletsko telo, mirna drža, obvladovanje strasti so značilnosti svobodnega človeka. Suženj je vedno predstavljen zavaljen ali shiran, s hlastnimi, neobzdranimi kretnjami. Dioniz, bog pijanosti, stoji ves miren, okrog njega pa, popolnoma pijani, uganjajo grdobije in se zvirajo slabši od njega, njegovi sužnji, Seleni in Satiri.

Skladnost uma in telesa, takšen je bil Grkov vzvišeni ideal. Hipertrofija enega na račun drugega je veljala za barbarsko. Ko so Grki začeli propadati, je začelo tudi atletovo telo hipertrofirati in ubijati njegovega duha. Med prvimi, ki so ugovarjali in glasili nevarnost, ki ji je bil duh izpostavljen zaradi atletskosti, je bil Evripid. In kasneje Galen obsoja: »Jejo, pijejo, spijo, prazniijo črevesje, valjajo se v prahu in v blatu – takšno življenje živijo atleti.« Velikokrat preizkušani Herakles, ki se je v letih slave loteval enega podviga za drugim in je do popolnosti uravnovesil um in telo, je, *pivec vina in jedec volov*, sčasoma dobil orjaško telo in ozko čelo. In umetniki, ki so v velikih obdobjih ustvarili idealni tip mladeniča, zdaj z grobim realizmom upodabljajo atletska telesa, ki jih vidijo okrog sebe, težka in barbarska.

Ko pa v Grčiji že zavlada realizem, kultura – tako kot povsod drugod – propade. Tako pridemo do ateističnega, realističnega, bahavega helenističnega obdobja brez nadosebnih idealov. Iz kaosa na Partenon in zdaj s Partenona nazaj v kaos. Veliki neusmiljeni ritem. Izbruhnejo čustva in strasti, svobodni človek izgubi disciplino, vajeti, ki so držale instinkte v strogem ravnovesju, mu padejo iz rok. Strasti, sentimentalnost, realizem; skrivnostno in melanholično hrepenenje se razliva po obrazih; pošastna mitološka videnja se sprevržejo v okras, Afrodita se slači kot navadna ženska, Zevs postane spogledljiv in eleganten, Herakles pa se spet spremeni nazaj v zver. Grčija začne po peloponeski vojni razpadati, izgubila se je vera v domovino, individualizem triumfira. Glavni lik ni več bog ali idealizirani mladenič, temveč bogati meščan s svojimi užitki in strastmi, materialist, skeptik in uživač. Prej je talent nadomestil genialnost in zdaj estetski čut nadomesti talent. Umetnost pa napolnijo otroci in koketne ženske, realistični prizori in pozverinjeni ali poduhovljeni ljudje...

Povzpnem se na nizki muzejski hrib, hitim pogledat dva izjemna timpanona, ki sta se ohranila, Heraklova dela in Praksitelovega Hermesa. Hitim, kot bi se bal, da bo tudi te ostaline pogoltnila zemlja. Lahko bi rekli, da človekov vzvišeni trud presega nečloveške večne zakone. Naše življenje in prizadevanje tako zadobivata herojsko tragično razsežnost. Na razpolago nimamo več kot en sam hip; naredimo iz tega hipa večnost; druge nesmrtnosti ni.

Ko sem uzrl veliko muzejsko dvorano, si je moje srce oddahnilo. Še vedno so živi, spokojno osvetljeni od jutranje svetlobe, Kentavri, Lapiti, Apolon, Herakles, Nike. Razveselil sem se. Ta svet se ravna po onkrajčloveških zakonih, čutimo, da lahko v tem usodnem času, v katerem nam je dano živeti, v trenutku pade bomba in spremeni v prah najdragocenejše lovorike človeštva. Naše veselje, ko pozdravimo kakšno umetniško delo, je močno prepleteno s pretečo nevarnostjo večne ločitve.

Tukaj začutiš, medtem ko gledaš velika timpanona, kako pravilno je neki modrec z Daljnega vzhoda izrazil namen umetnosti: »Umetnost ni, da predstaviš telo, temveč sile, ki so telo ustvarile.« Tukaj, predvsem na zahodnem timpanonu, te ustvarjalne sile vidne valovijo pod prosojno povrhnjico. Zdaj se je simpozij končal, kentavri so se opijanili in planili nad ženske Lapitov, da bi jih ugrabili. Neki kentaver dviga nogo, objema žensko in hkrati s svojo debelo pestjo stiska njene prsi. Zdi se, da se je ženska onesvestila od bolečine in od skrivne, zatajevane slasti. Spet drugje se rokoborci grizejo, zabadajo z noži, zver je bila spuščena z verige, izbruhnil je divji metež, pred nami oživljajo pravadni prizori med človekom in človečnjakom. Pa vseeno vso to prvobitno strast prekriva skrivnostna spokojnost: kajti med ponorelimi ljudmi, neviden za vse bojujoče se, miren, samo z vodoravno iztegnjeno desno roko, stoji Apolon.

Mojster, ki je nekaj let pred Partenonom ustvaril to veliko vizijo, je že presegel deviško okornost arhaičnega obrtnika, ni pa še dosegel tehnične

popolnosti klasičnega trenutka. Bil je še v vzponu, ni se še dotaknil vrhunca, gorel je od strasti in neučakanosti, da bi si priboril zmago. Porušil je eno ravnovesje, ni pa še dosegel drugega, sope je silovito tekel proti cilju. Če nas ta timpanon tako globoko pretresa, je to zato, ker še ni dosegel človekovega vrhunca. Popolnosti. Še vedno vidiš junaka, ki trpi in se bori.

In še nekaj očarljivega – tukaj, na tem timpanonu, razločiš celo hierarhično lestvico: boga, svobodnega človeka, žensko, sužnja, žival. Bog stoji na sredi, pokončen, miren, gospodar svoje moči. Gleda grozote in se ne vznemirja; podreja si besnenje in strast, vendar pa ni povsem brezbrizen, saj mirno izteza roko in naklanja zmago tistemu, ki mu ugaja. Lapiti, ljudje, tudi sami, kolikor morejo, ohranjajo na obrazih nepremičen pečat človeškosti. Ne vpijejo, ne prepuščajo se paniki; vendar so ljudje, niso bogovi, in rahel drget na ustnicah in guba na čelu razkrivata njihovo trpljenje. Ženske trpijo bolj; vendar se njihovo trpljenje neopredeljivo meša z mračnim užitkom; kot bi se proti lastni volji veselile, da jih ugrabljajo strašne moške sile in se zanje preliwa kri. Spet sužnji pa so po domače zleknjeni, brez stroge zadržanosti, in opazujejo. V obdobju, ko je nastajal ta timpanon, zleknjene postave na robovih niso mogle predstavljati bogov; bogovi se ne bi nikdar takole valjali in pri tem pozabljali na svoje sveto dostojanstvo. Končno kentavri, razuzdane zveri, pijani se praznijo v ženske in dečke, vpijejo, grizejo, nimajo razuma, ki bi vnesel red v moč in plemenitost v strast.

Poseben je ta trenutek, ko vzpenjajoče se stopnje življenja ohranjajo popolno podobo. V tem okamnelem trenutku hkrati obstajajo vsi elementi: božanski mir, obvladanost svobodnega človeka, izbruh zveri, realistični prikaz sužnja. Čez nekaj generacij bosta najnižja elementa prevladala, realistična strast se bo razmahnila in preoblikovala tako svobodne ljudi kot bogove, vajeti bodo popustile in umetnost bo zbežljala ter propadla. Po dinamični tragičnosti tega timpanona v Olimpiji in po božanski spokojnosti Partenona bomo pristali pri neobrzdanem verbalizmu Pergama.

Ob tem timpanonu lahko uživaš, ko gledaš, kako soobstajajo, v združenem blisku, vse kali vzpona, razcveta in zatona. Popolnost je težko, nevarno, hipno ravnovesje nad kaosom; če malo prestaviš utež na desno ali levo, se poruši.

Še z nečim nas očara ta timpanon. Gledamo ga in se sprašujemo; ta timpanon je nastal takoj potem, ko so Grki premagali Perzijce in se je po celi Grčiji razlil vesel val olajšanja, ponosa in moči. Grčija je začutila svojo moč, svet okrog nje in znotraj nje se je prenovil, bogovi in ljudje so zažareli v novi luči – vse se je moralo prenoviti: templji, kipi, slike, pesmi. Morali so postaviti večni spomenik zmagam Grkov nad barbari. Kako bodo kiparsko predstavili ta spomenik?

Veliki umetnik vidi pod vsakdanjo, spremenljivo resničnostjo večne, negibne simbole. Za krčevitimi, pogosto neusklajenimi dejanji živih ljudi jasno razloči velike tokove, ki zgrabijo duše. Dnevne pripetljaje presadi v

nesmrtni zrak. Veliki umetnik ima realistično prikazovanje za popačenje in karikaturu večnega.

Glej, zato so veliki mojstri klasične Grčije – in ne samo kiparji – ki so hoteli ovekovečiti zmage svojega časa, povzdignili Zgodovino visoko v simbolično ozračje Mitologije. Namesto da bi prikazovali sodobne Grke, kako se borijo s Perzijci, so uvedli Lapite in Kentavre. Izza Lapitov in Kentavrov pa se vidita večna velika nasprotnika: razum in žival, civilizacija in barbarskost. Tako je zgodovinski dogodek, do katerega je prišlo v določenem trenutku, ušel času, se povezal s celotnim ljudstvom in z njegovimi prvinskimi podobami. Na koncu je ušel tudi ljudstvu in postal nesmrtni spomenik. In tako, s tem simboličnim požlahtnjenjem, so privzdignili grške zmage v vsečloveške zmage.

Podobno je z dvanajstimi metopami, ki so krasile Zevsov tempelj in so prikazovale dvanajst Heraklovih del. Razbite, uničene, kakršne so se nam ohranile in bile obešene sem na muzejske stene – kako nas ganejo in kakšen ponos nam vlivajo! Človeška razumnost, Atena, še majcena, ampak mogočna, kako stoji atletu ob strani in mu pomaga! Tako je najbrž skočila tudi z Akropole, še predčerašnjim, na Maratonsko polje in na Salamino, da bi pomagala Grkom. Malo naprej sedi na skali, rahlo utrujena od borbe, toda ponosna – kako gleda atleta, ki se vrača kot zmagovalec in ji prinaša plen, stimfalijske ptice! In še malo naprej, s kakšno nežnostjo dviga roko, stoječ za njegovim hrbtom, in mu pomaga, da si oprta težo Zemlje!

Od grških sodobnikov, ki jih je gotovo želel slaviti, mojster svoj slavospev pobožno prenese na Herakla, velikega prednika, poglavarja rodu. Kot bi govoril: »Nismo zmagali mi, naša generacija, ne; zmagal je *dajmonion* rodu. Zmagal je trmasti, zagrizeni prednik atlet. Slavospev, ki je bil tako simbolično formuliran, pa se še vedno razteza, objema cel rod svobodnega človeka. Nismo zmagali mi, ni zmagalo samo naše ljudstvo; zmagal je človek, ki se bori, da bi premagal zveri, barbare in smrt, in pri tem napreduje od dela do dela.«

Šel sem ven, na prag muzeja, stopil sem malo naprej po ploščadi, pod bor. Obšla me je nenadna zagrenjenost. Bomo kdaj tudi mi dosegli svoje ravnovesje in mirno, junaško vizionarstvo stare Grčije? Vsak romar si, ko se odtrga od tega pogleda na Olimpijo in stopi na muzejski prag ter zagleda sodobno sonce, zagotovo razrvan zastavi to temeljno vprašanje. Toda za nas Grke je grenkoba dvojna, saj se imamo za potomce in si nehotе nalagamo dolžnost, da dosežemo svoje velike prednike. Predvsem pa: dolg vsakega sinu, da preseže starše.